

вався, а через кілька годин артисти вже були на іншій ділянці фронту. [1, с. 169]

В репертуарі ансамблів пісні і танцю чільне місце посідали пісні, написані під час війни: "В лісі прифронтовому" М. Блантера і М. Ісаковського, "Солов'ї" В. Соловйова-Сєдова і А. Фат'янова, "В землянці" К. Листова і А. Суркова, "Темна ніч" М. Богословського і Г. Агатова, "Пісня про Дніпро" М. Фрадкіна і Є. Долматовського та ін. Артисти постійно оновлювали свій репертуар. Так, в квітні 1944 р. газета 2-го Українського фронту "Суворовський натиск" розповіла про нову програму фронтового ансамблю пісні і танцю.

Не менш важливу роль у культурному обслуговуванні воїнів відігравали фронтові театри. Плідно працювали, зокрема, театр Південно-Західного фронту, театр Чорноморського флоту, який обслуговував моряків та бійців Південного фронту. В період боротьби за визволення України театри поповнили всі репертуар п'єсами К. Симонова "Чекай мене", Л. Леонова "Нашестя", О. Корнійчука "Фронт" та ін. Нерідко театральні колективи розділялися на кілька концертних бригад, що дозволяло охопити своїми виступами більшу кількість воїнів.

Неоціненну допомогу в культурному обслуговуванні фронтовиків надали також майстри мистецтв тилкових театральних і естрадних колективів. Шефство артистичних колективів над воїнами Червоної армії народилося на початку війни. В період боротьби за визволення України кращі мистецькі сили провідних театрів неодноразово виступали перед захисниками Вітчизни. Провідними темами їх виступів були любов до Батьківщини, уславлення воїнської звитяги, мужності, зміцнення ненависті до ворога. В 1942 р. виникають фронтові філіали Московського театру ім. Є. Вахтангова, Ленінградського театру драми ім. О.С. Пушкіна та інші. Високу оцінку їх діяльності дав, зокрема, командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії М.Ф. Ватутін. В наказі від 7 листопада 1943 р. відзначалося: "Театр за свою самовіддану і високохудожню роботу став найулюбленишим колективом серед бійців, сержантів, офіцерів і генералів фронту. Виконуючи цю роботу, колектив багато разів виявляв мужність і самовідданість. Фронтовий театр імені Вахтангова за рішенням Військової ради фронту став постійним театром діючої армії, отримав найменування фронтового філіалу Театру імені Вахтангова при політичному управлінні Українського фронту".

Перед бійцями частин і з'єднань, що визволяли Україну, неодноразово виступали фронтові бригади й інших театрів. Лише навесні 1943 р. воїни Південно-Західного фронту ознайомилися із виступами артистів Київського театру опери і балету ім. Т. Шевченка, які за півтора місяці дали 53 концерти; бригади артистів Дніпропетровського державного українського театру ім. Т. Шевченка, які дали понад 60 концертів, бригади

артистів Башкирської АРСР. "Робота художньої бригади Башкирської АРСР (як і багатьох інших національних ансамблів) в наших частинах, ще раз засвідчила як тісно пов'язаний радянський тил з Червоною армією, яка захищала честь і незалежність нашої Вітчизни", – писала фронтова газета "Советский воин" 9 квітня 1943 р. Восени на фронті виступала бригада артистів Ленінградського малого оперного театру, яка за короткий час дала 21 концерт. [3]

Солдати і офіцери були не лише глядачами виступів професійних митців, але й самі брали участь в роботі колективів художньої самодіяльності. Наголошуючи на значенні цієї роботи, газети 2-ї повітряної армії "Крылья Родины" в передовій статті 14 червня 1944 р. писала: "Червоноармійська художня самодіяльність має велике значення як засіб зміцнення бойового духу, підвищення бойової і політичної активності червоноармійських мас і організації їх культурного дозвілля". Зокрема, в 3-ій гвардійській танковій армії восени 1943 р. воїни переглянули 214 концерти художньої самодіяльності. Активізація цієї роботи сприяла огляди художньої самодіяльності. Влітку 1943 р. проходив огляд художньої самодіяльності в частинах і з'єднаннях Південно-Західного фронту. В ньому взяли участь понад 20 тис. талановитих виконавців. В червні 1944 р. було проведено огляд виступів самодіяльних артистів у 2-ій повітряній армії. Така робота велася і на інших фронтах. Вона відіграла важливу роль не лише в естетичному вихованні воїнів, але й відіграла велике мобілізуюче значення. В суворих умовах безперервних походів, тяжких битв, вона ніби повертала бійців до мирного життя, примножувала бажання прискорити час повного розгрому ворога.

Таким чином, в роки війни використовувалися різноманітні форми культурно-масової роботи серед воїнів. Що стосується її змісту, то він був неоднозначний – з одного боку твори літератури і мистецтва несли в солдатське середовище ідеї краси, гуманізму, любові до Батьківщини, з іншого – ця боротьба була вкрай ідеологізована і велася в жорстких рамках пануючої державної ідеології.

1. Подобед И.М., Комский Б.Г. Когда гремели бои... Культурно-просветительская работа на фронте в годы Великой Отечественной войны. – М., 1983.
2. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 88, оп. 1, од. зб. 955, арк. 1, 3-5.
3. Советский воин. – 1943. – 9, 11, 22 апреля, 6 ноября.
4. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (Далі ЦАМО РФ). – Ф. 32, оп. 11302, спр. 94, арк. 156.
5. ЦАМО РФ. – Ф. 32, оп. 11316, спр. 36, арк. 192.
6. ЦАМО РФ. – Ф. 312, оп. 4257, спр. 101, арк. 105.
7. ЦАМО РФ. – Ф. 312, оп. 4257, спр. 86, арк. 304.
8. ЦАМО РФ. – Ф. 32, оп. 11310, спр. 34, арк. 109.
9. ЦАМО РФ. – Ф. 393, оп. 9023, спр. 15, арк. 131.
10. ЦАМО РФ. – Ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 275, 281.
11. ЦАМО РФ. – Ф. 312, оп. 4257, спр. 108, арк. 68; Ф. 333, оп. 4909, спр. 6, арк. 209; Ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 322.
12. ЦАМО РФ. – Ф. 312, оп. 4257, спр. 101, арк. 159.
13. ЦАМО РФ. – Ф. 381, оп. 8400, спр. 58, арк. 159.
14. ЦАМО РФ. – Ф. 335, оп. 5136, спр. 47, арк. 203.

Надійшла до редколегії 18.03.09

В. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф., О. Пономарьов, асп.

ЗАГОСТРЕННЯ РОСІЙСЬКО-РУМУНСЬКИХ ВЗАЄМИН У СІЧНІ-БЕРЕЗНІ 1878 РОКУ І МІСІЯ ГЕНЕРАЛА М.П. ІГНАТЬЄВА ДО БУХАРЕСТУ

Розглянуто російсько-румунські відносини у 1878 р., причини виникнення "бессарабського питання". Особлива увага приділяється ролі М.Ігнат'єва у вирішенні цього питання.

The article deals with the russian-romanian of 1878, the reasons for rising of "Bassabian question". Special role is given to M.Ignatiev desidding of this question.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. для Росії неабиякої ваги набули відносини з Румунією, яку царський уряд намагався залучити до стану своїх союзників, паралельно вирішуючи питання як на свою, так і на її користь. Румунії, у разі перемоги над Портою, було обіцяно визнання її повної незалежності. Росія, натомість, бажала повернення собі південно-бессарабських повітів,

втрачених згідно Паризького миру 1857 р. "Бессарабське питання", не будучи обумовленим документально, стане головною причиною напруженості в російсько-румунських взаєминах у 1878 р., зіпсувавши їх на тривалий час.

Позиція Румунської держави протягом війни і після неї щодо свого союзника – Росії, змінювалась: від доброзичливої до недовірливо-вичікуючої, а згодом і до погрожую-

© Мордвінцев В., Пономарьов О., 2009

чої. Ці зміни в Румунії було нескладно передбачити, враховуючи її бажання якомога скорішої інституціоналізації, передусім в очах Німеччини і Австро-Угорщини, шляхом усунення впливу Росії, аж до повного розриву з нею. Про це імператора Олександра II і канцлера О.Горчакова попереджали генерали – Д.Мілютин та М.Ігнат'єв. Затягування Румунією обговорення й підписання російсько-румунської воєнно-політичної конвенції чітко вказувала на ситуативність цього союзу, який не витримав перевірки часом, а предмет домовленостей перетворився в привід для суперечок і взаємних докорів. Ще напередодні війни у квітні 1877 р. в аналітичній записці російський дипломат О.Нелідов зазначав, що в близькому майбутньому Румунія "стане незалежною і, можливо, мало прихильною до нас" [2, с.148].

Росія, яка мала величезний авторитет на Балканах і яка виступала захисником інтересів Дунайських князівств, у другій половині XIX ст. почала цей авторитет втрачати. Це було пов'язано з піднесенням національно-визвольного руху у 1821 і 1848 рр. і тією негативною роллю, яку відіграла при цьому Росія. Також процеси модернізації, що посилювались і оформлення румунської державності після 1859 р., сприяли зміцненню незалежного статусу Румунії серед решти васалів Порти. Відповідно до ірредентистських настроїв, дії Росії у 1876-1878 рр., що сприяли отриманню Румунією суверенітету були розцінені деякими колами князівства як спроба заміни турецької залежності російською. Підігрівались такі настрої русофобською пресою у Відні і Бухаресті, впливаючи на суспільну думку в Румунії. В той же час офіційний Бухарест намагався використати ситуацію, що склалася напередодні війни 1877-1878 рр. і отримати незалежність, здійснюючи кроки в цьому напрямку досить обережно.

Слід відзначити, що якби Росія дійсно прагнула б реалізувати імперські амбіції і встановити контроль над Румунією, як того побоювались в Бухаресті, незалежність князівства була б російській дипломатії на заваді. Росія лише бажала повернути втрачений політичний вплив на Балканах, при цьому, змінивши свої кордони в Пруто-Дунайському регіоні станом на 1853 р. Натомість, Румунія, яка прагнула незалежності, не хотіла й чути ні про які зміни свого кордону з Росією.

Проблема російського зовнішньополітичного відомства полягала в тому, що керівництво країни не виробило стратегії тривалої співпраці щодо Румунії. Мавши теоретичну можливість ще у 1829 р. отримати в розпорядження Добруджу (яка до 1878 р. входила до складу Османської імперії, а після до Румунії) для проходження своїх військ на Балкани, [3, с.365–366] Росія не змогла вирішити це питання на свою користь і в 1878 р. Невирішеність цього питання в першій третині XIX ст. привела Росію до того, що Румунія в силу свого географічного положення і наявності проавстрійських партій в країні виявилася серйозною завадою для вирішення Східного питання у 1876–1878 рр.

В такій складній політичній обстановці російське дипломатичне відомство вважало свою діяльність окремишньою, а підчас вищою, аніж діяльність військового міністерства, в силу чого при вирішенні державних питань страждали, передусім, інтереси Росії. Це було причиною невдоволення прогресивних дипломатів і військових, які бачили способи вирішення проблем, але які, в силу обставин, що склалися (субординація; прихильність до О.Горчакова царя; нерішучість, заздрість та інерція мислення деяких працівників апарату МЗС), не могли самотужки вирішити ті важливі завдання, які стояли перед Росією під час війни 1877–1878 рр.

Уповноваженням з підготовки мирного договору з Туреччиною було призначено досвідченого дипломата, посла в Константинополі, генерал-ад'ютанта, графа Миколу Па-

вловича Ігнат'єва. Такою була воля царя Олександра II, який також врахував прохання М.Ігнат'єва бути присутнім при підписанні перемир'я між Росією і Туреччиною. Якщо перемир'я складало невід'ємну частину припинення воєнних дій, і було прерогативою головнокомандуючого Дунайською армією великого князя Миколи Миколайовича, то підготовка мирного договору ретельно узгоджувалася в Петербурзі, отримуючи дозволи особисто від царя і канцлера, на будь-які зміни і корективи.

Росії вкрай необхідно було обговорити з Румунією питання щодо територіальних змін, які стосувалися обох країн напряму, а саме про повернення Південної Бессарабії, не чекаючи європейського конгресу, на якому домовитися на цей рахунок було б набагато важче. На проведення переговорів з румунською стороною також було уповноважено М.Ігнат'єва, [2, с.150] оскільки в Петербурзі розуміли, що ніхто краще нього не впорається з цим завданням. Для російської дипломатії було важливим заздалегідь обговорити з румунським урядом вищезгадане питання і з'ясувати чітку позицію Румунії. Причому відповідно до уявлень М.Ігнат'єва і його однодумців, це потрібно було зробити протягом вересня-грудня 1877 р., коли спільні дії під Плевною зблизили військово-політичне керівництво обох країн. Також домовленостей щодо територіального питання з Румунією, на думку М.Ігнат'єва, слід було досягти задовго до підписання перемир'я і миру з Портою, а не тоді коли Дунайська армія стояла неподалік від Константинополя, викликаючи своєю присутністю міжнародну напруженість.

Питання щодо повернення Південної Бессарабії було предметом розмови 29–30 вересня (11-12 жовтня) 1876 р. в Лівадії під час зустрічі румунського прем'єра І.-К.Бретіану з Олександром II. Хоча ці обговорення мали неофіційний характер румунська делегація чітко зрозуміла бажання царя повернути від'єднанні повіти. Навіть в несприятливій для Росії геополітичній обстановці, що склалася після Паризького миру 1856 р. її прагнення повернути втрачене було очевидним для усієї Європи, в тому числі і для Румунії. Це підтверджують мемуари усіх учасників зустрічі з російської сторони. Дотримувались такої ж думки і румунські політики, які пізніше змінили свій погляд на предмет розмов у Лівадії. Взамін Росією було обіцяно, що у випадку вдалого закінчення війни Румунія отримає статус незалежної держави, Добруджу і Дельту Дунаю. Однак завідувачий дипломатичною канцелярією при головнокомандуючому Дунайської армії О.Нелідов враховуючи обговорення і укладення російсько-румунської воєнно-політичної конвенції, які значно віддалили початок війни, справедливо зазначав 6(18) квітня 1877 р., що "ми могли б нічого Румунії не обіцяти" [2, с.148].

Постановка питання відносно повернення Бессарабії викликала в Румунії бурю емоцій в парламенті і пресі, але у приватних чи офіційних розмовах з російськими представниками румуни, поки що остерігалися відкрито протистояти Росії. Д.Мілютин в розмові з І.-К. Бретіану ще в листопаді 1877 р. зазначив, "що відторгнення від Росії в 1856 році... клаптика Бессарабії означає для будь-якої російської людини чутливу рану, яку ця війна повинна залікувати" [11, с.239]. На що румунський прем'єр відповів "дуже ухильно, що особисто він ані скільки б не жалкував про повернення нам (Росії – *О.П.*) цього клаптика землі, з населенням, яке не співчуває Румунії; але що інакше вважає більшість нації; що подібна з боку Росії вимога може призвести в країні досить тяжке враження, тоді як для самої Росії важливіше за все прив'язати до себе населення Румунії". [11, с.239]

Росія мала необережність гарантувати Румунії територіальну цілісність і незалежність, що і було зафіксовано російсько-румунською воєнно-політичною конвенцією 4 (16) квітня 1877 р. В той же час велися приватні розмови про

повернення Бессарабії в обмін на Добруджу. Така постановка питання мимоволі ставила Росію в двусмисленне положення, що давало Румунії привід говорити про порушення конвенції. Румунія не обмежуючись отриманням обіцяного суверенітету стала наполягати на отриманні додаткових переваг вже в ході війни. Так, 4 (16) листопада 1877 р. під час осади Плевни І.-К. Бретіану говорючи про засідання румунського парламенту, яке, незабаром мало відбутися, пояснював Д.Мілютіну, що йому як прем'єру необхідно вказати на конкретні успіхи війни, які обіцяють вигідні умови при укладенні миру [11, с.238]. І.-К. Бретіану з самого початку війни планував захопити за допомогою румунської армії фортеці на правому березі Дунаю: Нікополь, Рахов, Лом-Паланку, а згодом і Відін. Для румун ці населені пункти були б застава для досягнення бажаних поступок від Порти. Цьому всіляко робив спротив головнокомандуючий Дунайською армією, не тільки не бажаючи ділити лаври переможця з нещодавнім вассалом Туреччини, але й, передбачаючи пов'язані з цим політичні ускладнення.

Після капітуляції турецької армії 28 листопада (10 грудня) 1877 р., постало питання про укладення перемир'я та миру з Портою, в свою чергу, викликаючи негайну необхідність обговорити з Румунією усі спірні питання, про які обидві сторони добре знали, але не бажаючи про них передчасно офіційно говорити, щоб не дратувати суспільну думку обох країн. Так, 30 грудня 1877 р. (11 січня 1878 р.) канцлер О.Горчаков, з метою підготувати румунський уряд до важливої розмови, в загальних рисах, не називаючи предмету бесіди, написав листа на ім'я міністра закордонних справ М.Когелнічану щодо місії М.Ігнат'єва в Бухаресті, висловлюючи впевненість, "що піднесені почуття державного діяча візьмуть гору над... партійними пристрастями в момент, який може стати вирішальним в відносинах наших двох країн" [2, с.150].

Росія могла обговорити з Туреччиною повернення Південної Бессарабії напряму, не беручи до уваги Румунію, яка "де юре" ще не була суб'єктом міжнародного права. Тим більш, що згідно Паризького договору 1856 р. Росія поступалася бессарабськими землями не Румунії, а Молдавському князівству, що знаходилося тоді "під верховною владою Блискучої Порти" [19, с.29]. Однак, не зважаючи на те, що Румунія не визнавалася повноправним учасником переговорів з переможеною Портою, вирішення "бессарабського питання" в обхід румунського уряду, раз і назавжди, зіпсувало б відносини між Росією і Румунією, в яких перша, визнаючи прагнення румунського народу до незалежності, намагалась поважати державний інтерес сусідньої держави. До того ж суспільно-політична обстановка на Балканах суттєво відрізнялася від ситуації в період російсько-турецьких війн кінця XVIII-XIX ст., коли Росія користувалась правом протекторату над християнськими народами Порти вирішувала їхню долю. Заміна протекторату колективною гарантією великих держав в 1856 р. говорила про те, що Румунія, у випадку не дотримання її інтересів неминуче стане апелювати до країн-гарантів, передусім до Німеччини й Австро-Угорщини.

На початку січня 1878 р. Австро-Угорщина й Велика Британія виступили із заявою про те, що умови мирного договору з Туреччиною не можуть вважатися дійсними без узгодження з великими державами. Тому на одній з нарад у імператора Олександра II, було вирішено підписати з Портою лише попередній (прелімінарний) договір, умови якого мають загальноєвропейський інтерес, а тому його слід передати на обговорення великих держав. Рішення було передано до Відня й Берліну Олександром II 5(17) січня 1878 р., рідні держав – циркуляром О.Горчакова від 13(25) січня того ж року. Тим часом Велика Британія занепокоєна, тим що Росія може зайняти Константинополь й встановити своє пану-

вання в Протоках, направила ескадру міноносців в Мармурове море, які в лютому місяці вже прибули туди.

Ускладнення міжнародної обстановки навколо подій в європейській частині Туреччини вимагало негайної підготовки проекту мирного договору з Портою. Такий проект було підготовлено М.Ігнат'євим і на нараді у царя 5(17) січня 1878 р. його було ухвалено усіма присутніми, після чого, з незначними змінами його було затверджено Олександром II. Одночасно проект був й інструкцією для М.Ігнат'єва, який ніяких додаткових повноважень, а також права внесення нових питань під час переговорів не отримав. Всі зміни в проекті договору повинні були узгоджуватися з самим імператором або канцлером. Такі обмеження в правах були результатом ворожнечі між О.Горчаковим та М.Ігнат'євим.

М.Ігнат'єв вже будучи призначеним уповноваженим для з'ясування "бессарабського питання" з моменту написання листа канцлером 30 грудня 1877 р. (11 січня 1878 р.) до утвердження проекту мирного договору з Портою, яку відбулося 5(17) січня 1878 р. – залишався в Петербурзі. Засідання, на якому остаточно було вирішено відмовитися від створення незалежної і єдиної Болгарії відбулося 12(24) січня 1878 р. Тиждень затримки в столиці потяг за собою ще тиждень проведений у дорозі до Бухаресту через завантажність залізниць, що у подальшому негативно дасться взнаки на станові російської дипломатії, коли часу на з'ясування питань з Румунією вже зовсім не залишалося. Відкладання цієї важливої справи у шухляду викликало занепокоєння у деяких високопосадовців. Зрештою канцлер О.Горчаков "усвідомив необхідність категоричних з'ясування з румунами. На жаль, що пізнувато", – запише 14(26) січня 1878 р. в своєму щоденникові військовий міністр Д.Мілютин [12, с.14].

Прибувши до Бухаресту, тільки 19 (31) січня 1878 р., перш за все, М.Ігнат'єв поцікавився потрібними йому даними у російського генконсула барона Д.Стюарта, завідуючого тилом армії генерала А.Дрентельна й інших осіб про стан справ у Румунії, про ставлення румунського уряду і місцевого населення до питання, щодо повернення Росії Південної Бессарабії.

М.Ігнат'єв був вражений неприязними відносинами між російською армією і румунським урядом, що виливалося в постійні непорозуміння і суперечки між ними. Пізніше, в мемуарах М.Ігнат'єв зазначить, що румуни "голосно скаржилися удавані образи, яких вони зазнали, на погане з ними поводження головної квартири (штабу головнокомандуючого – О.П.) і начальників наших військ, які принижували різними дрібницями хворобливе самолюбство і честолюбство румунських міністрів, офіцерів і чиновників... скаржилися на нашу військову адміністрацію в князівствах, на відсутність ладу інтендантства і свавілля комендантів станцій залізниць. Ані міністерство Бретіану, ані суспільна думка в Румунії не допускали думки, що Росії після мнимих послуг... наданих їй румунами, наполегливо буде переслідувати повернення собі Бессарабії" [13, с.377]. Долаючи шлях з Петербургу румунськими залізницями і знаходячись в самому Бухаресті, М.Ігнат'єв особисто переконався в невдоволенні румун відносно дій росіян, визнаючи й той факт, що військова адміністрація розпоряджалася в князівствах не зовсім вдало.

З іншого боку, військова адміністрація на чолі з генералом А.Дрентельном, "звинувачувала румун в недобросовісності... користюлюбстві і крайньому безладі, особливо на залізницях. Звинувачували управління румунських залізниць навіть у навмисному гальмуванні усякого руху військових, транспортів і підозрювали, що через банкира Блейхредера... агенти його були підкуплені нашими супротивниками для створення перешкод на єдиному шляху сполучень нашої армії з Росією", – запише пізніше М.Ігнат'єв у своїх мемуарах [13, с.377].

Проаналізувавши ситуацію, М.Ігнат'єв прийшов до висновку, що більш гіршої і менш сприятливої хвилини для переговорів з Румунією щодо повернення Південної Бессарабії, важко було знайти. Непокіло і дратувало М.Ігнат'єва й те, що канцлер О.Горчаков, який шість місяців знаходився в Бухаресті, нічого не зробив для з'ясування цього питання. Для багатьох було незрозумілим, чому Росія, досягнувши дипломатичним шляхом відміни нейтралізації Чорного моря в 1870 р., тоді ж не порушила "бессарабське питання". О.Горчаков після Кримської війни був переконаний, що Росії слід проводити зовнішню політику узгоджено з "європейським концертом", що стало доктриною канцлера на багато років. В жовтні 1870 р. військовий міністр Д.Мілютин, поділяючи думку О.Горчакова, на засіданні ради міністрів не радив Олександр II порушувати питання щодо Південної Бессарабії, що на його думку могло погіршити відносини з сусідніми країнами [4, с.177]. Росія тоді була надто обережною, памятаючи підсумки Паризького миру 1856 р.

В то й же час М.Ігнат'єв зазначав, що "неодноразово... європейські кабінети і сама Туреччина в 1870 році підказували нам, щоб ми повернули собі відчужену частину Бессарабії, але государ не бажав придбати її, не попередивши румун й не надавши їм відповідної винагороди"[13, с.396-397]. Олександр II запропонував князю Каролу "винагороду не тільки достатню, але й незрівнянну вигіднішу, оскільки Добруджа з Дунайською дельтою складають земельну площу вдвоє більшу, ніж Ізмаїльський повіт, й на додаток сверх того має морський порт, якого до цих пір Румунія була позбавлена" [13, с.396-397].

Після від'їзду М.Ігнат'єва з Петербурга, 14(26) січня 1878 р. румунський дипломат Я.Гіка виявив бажання дізнатися від канцлера О.Горчакова про мету візиту в Бухарест російського посла в Константинополі. Олександр II і О.Горчаков прийняли Я.Гіку, причому канцлер мав з румунським дипломатом тривалу й емоційну розмову, протягом якої О.Горчаков досить відкрито, заявив про рішення Росії відновити російський кордон станом на до 1856 р., за виключенням Дельти Дунаю. Наприкінці зустрічі імператор і канцлер заявили румунському дипломату, "що Румунія не може прийняти участі в переговорах й стати учасником договору з тієї причини, що її незалежність ще не затверджена Європою..., а поки на долю Росії випадає задача захисту інтересів румун". [2, с.151]. Я.Гіка негайно повідомив про зустріч і розмову в Бухарест.

Таким чином, послання О.Горчакова своєму румунському колезі, від 30 грудня 1877 р. (11 січня 1878 р.), яке було передане через М.Ігнат'єва втрачало усілякий сенс. За задумом О.Горчакова румунські міністри повинні були ознайомитися з листом, яке фактично було й підтверженням повноважень генерала, а предмет розмови румунська сторона повинна була дізнатися безпосередньо від М.Ігнат'єва. Але виходило так, що І.-К.Бретіану і М.Когелнічану були підготовлені до розмови, яка відбулася відразу після приїзду генерала в Бухарест. Інформованість румун М.Ігнат'єв відносив на рахунок канцлера, розуміючи в той же час, що мовчання глави МЗСУ могло бути розцінено румунською стороною як недоброчинність. Царському уповноваженому відразу були висунуті аргументи щодо утисків румун російською військовою владою і про порушення румунської конституції. Після вимог М.Ігнат'євим документальних доказів, М.Когелнічану надав дві доповідні записки. В одній з них йшлося про свалілля комендантів залізничних станцій, які зупиняли торгівлю, постачання вугілля і навіть транспорт для румунських військ. В іншій комендант Зимниці звинувачувався в порушенні російсько-румунської військово-політичної конвенції. Передавши ці записки для перевірки А.Дрентельну, М.Ігнат'єв незабаром з'ясував

безпідставність звинувачень румунської сторони, а дрібні неузгодженості, які мають місце у будь-якій війні до уваги уповноваженим не бралися.

Під час зустрічі М.Ігнат'єв нагадав І.-К.Бретіану про розмову, яка відбулася у Лівадії у вересні 1876 р., в якій порушувалося "бессарабське питання". Царський уповноважений заявив, що про повернення частини Бессарабії він говорив турецькому урядові ще з 1868 р. Після цього румунські міністри начебто почали погоджуватися з неминучістю факту повернення Бессарабії, але в той же час висунули зі свого боку наступні вимоги:

1. Заняття румунською армією, до укладення остаточного миру, турецьких фортець: Нікополя, Рахова, Лом-Паланки, Відіна й усього дунайського берегу між цими пунктами.

2. Визнання Портою повної незалежності Румунії. До укладення спеціальних договорів румунські підданні повинні користуватися в Туреччині усіма привілеями, які мають підданні інших європейських держав...

3. Зриття усіх турецьких фортець на Дунаї, починаючи від Ада-Кале.

4. Приєднання до Румунії гирла Дунаю, від рукава Св.Георгія включно, відповідно колишнім правам власності.

5. Сплата Портою Румунії 100 млн. франків контрибуції. Зайняття правого берегу Дунаю, визначеного в 1 пункті пропозиції, до повної сплати цієї суми [13, с.382].

М.Ігнат'єв пообіцяв при переговорах з турецькими представниками врахувати побажання румунського керівництва, але стосовно зайняття румунськими військами правого берегу Дунаю заявив, що цю компетенцію виключно головнокомандуючого Дунайською армією великого князя Миколи Миколайовича.

Не бажючи здавати позиції, І.-К.Бретіану заявив у відповідь, що його співвітчизники стали досить дратівливі з приводу поступки Бессарабії Росії, вбачаючи в цьому небезпечний прецедент для відношень слабої держави з сильним сусідом. "Якщо я вам виявлю сприяння, – зазначив румунський прем'єр – моя власна партія у парламенті від мене відступиться, країна прокляне, і я буду побитий камінням моїми співвітчизниками"[13, с.393]. Його майбутнє відношень в цьому контексті уявлялося йому настільки безперспективним, що він збирався подавати у відставку.

В цей же час М.Когелнічану порушив питання про компенсацію Південної Бессарабії, приєднанням до Румунії Добруджі, намагаючись збільшити кордони останньої до Мангалії і Сілістри, дізнаваючись при цьому про можливість приєднання територій населених румунами на правому березі Дунаю, поблизу Відіна. М.Когелнічану також запропонував щоб Росія викупила Південну Бессарабію за досить високу ціну. Обидва міністра заявили, що поступка Бессарабії можлива лише за умови укладення договору з Портою, тобто щоби Туреччина, а не Румунія поступалася Бессарабією, бажачи тим самим убезпечити себе від невдоволення парламенту і більшості населення країни.

Стосовно Відіна М.Ігнат'єв заявив, що, оскільки і серби можуть висувати на нього права, то щоб уникнути конфлікту навколо цієї фортеці її слід віддати болгарам. Хоча О.Нелідов ще 6(18) квітня 1877 р. у вищезгаданій аналітичній записці висловив думку про приєднання місцевості навколо Відіна до Румунії. Зазначаючи далі, що Росії слід утримуватися від "зобов'язань... щодо умов майбутнього миру" [2, с.149]. Що стосується Сілістрії і Мангалії, М.Ігнат'єв зазначив, що біля цих пунктів немає ніякого природного кордону, тоді як Траянів вал може слугувати досить визначеною прикордонною межею Добруджі. На що обидва міністра заперечили, що кордон по Траяновому валу був би надто наближеним до залізниці Чернавода-Кюстенджі, що створює загрозу її швидкої окупації.

В той же день 19 (31) січня 1878 р. М.Ігнат'єв був прийнятий князем Каролем, якому було вручений лист Олександра II, в якому йшла мова про необхідність повернення Росії Південної Бессарабії. Незважаючи на любязність сторін, розмова носила важкий і неприємний характер. Кароль посилався на умови російсько-румунської конвенції, яка гарантувала територіальну цілісність Румунії, прохав, щоб Олександр II подарував його країні південнобессарабські повіти або навіть преглянув усей кордон між Росією і Румунією. Визнаючи, той факт, що відторгнена частина Бессарабії, заселена переважно слов'янськими народами Кароль запропонував взамін цих земель приєднати до Румунії решту повітів Бессарабії, в яких румунське населення складає більшість. Висунувши етнографічний аргумент в якості мотивації своїх вимог, Кароль отримав у відповідь від М.Ігнат'єва, енергійну відмову й твердження, що він не вповноважений вирішувати подібні питання.

Князь Кароль прагнув не тільки залишити оскаржувану частину Бессарабії, у складі Румунії, але і зберегти авторитет в очах своїх підданих. За румунською Конституцією 1866 р. Кароль був гарантом територіальної цілісності країни, тому у випадку втрати повітів йому було б важко зберегти своє обличчя перед народом і політичною елітою князівства. В розмовах з М.Ігнат'євим князь Кароль постійно твердив про недопустимість втрати Бессарабії. "Я сподівався, – говорив він – що моя поведінка під час війни убезпечила мене від такого великого приниження; піддані мої ніколи не вибачать мені, що я їх втягнув у війну для того, щоб прийти до таких сумних наслідків, які порушують конституцію, якій я присягав, і конвенцію, укладену з Росією" [13, с.395].

Але ніякі доводи відносно Бессарабії не змогли похитнути М.Ігнат'єва. В той час, як зауваження румунських міністрів і наполягання князя Кароля щодо Добруджі привели генерала до висновку, що проект, розглянутий в Петербурзі, доведеться, очевидно змінювати. Через це М.Ігнат'єв мав на меті вимагати у турок поступки усього Тульчинського санджаку, щоб румунсько-болгарський кордон мав пройти від Чорного моря поблизу Мангалії до Дунаю, вище Рассова, а Сілістрія мала при цьому залишитися у болгар. План передачі Тульчинського санджаку з усіма островами дельти Дунаю царській Росії, визрів у М.Ігнат'єва, щоб згодом віддати ці острова румунам, які в свою чергу не змогли б протестувати проти повернення Бессарабії. Виходячи з наполегливих вимог румунської сторони, М.Ігнат'єв зробив запит по телеграфу до канцлера О.Горчакова стосовно включення Сілістрії і Мангалії в територію, які були призначені для передачі Румунії.

21 січня (2 лютого) 1878 р. М.Ігнат'єв знову мав зустріч з І.-К.Бретіану і М.Когелнічану з приводу бессарабського питання. Міністри, як і минулого разу, продовжували посилатися на конституційні складнощі, несприятливе відношення населення, висловлюючи жалкування, що з ними не вступили у переговори восени 1877 р., щоб вони могли підготувати ґрунт для прийняття відповідного рішення в парламенті і уряді. На цей раз М.Когелнічану відмовився від претензій на ділянку навколо Відіна, але, саму фортецю румуни бажали зайняти при будь-якому сприятливому випадку, оскільки озброєння й майно фортеці, як військові трофеї були довгоочікуваними для румун. Приєднуючись до думки князя Кароля і І.-К.Бретіану, М.Когелнічану наполягав на поступці Румунії Добруджі. Вони припускали той факт, що Добруджа буде уступлена Туреччиною Росії, а остання в свою чергу перепоступить її Румунії.

Відносно сплати контрибуції І.-К.Бретіану і М.Когелнічану віддали перевагу, щоб вона була сплачена, не на пряму Портою, а була вирахована з воєнної винагороди Росії. Міністри обіцяли М.Ігнат'єву не здій-

снювати тиск на Росію через європейські уряди. У зв'язку з цим, М.Ігнат'єв докладав у Петербург О.Горчакову, що "необхідно вплинути на консерваторів румунського зібрання (парламенту – О.П., щоб послабити їхні нападки на міністрів, яких вони вже звинувачують в продажу нам Бессарабії, і сприяти прийняттю зібранням сприятливого рішення" [13, с.386]. Барону Д.Стюарту було доручено продовжувати розпочаті М.Ігнат'євим зусилля по умиротворенню Румунії.

М.Ігнат'єв в бесіді з міністрами вказав особисто М.Когелнічану на його вимогу продати свої землі в Південній Бессарабії за високу ціну, а також на його відносини з підприємцем Поляковим, підрядником будівництва залізниці Бендери–Галац, чие ім'я було заплямоване грошовими аферами. Але такі доводи морального плану були недовгими.

Користуючись нагодою, М.Ігнат'єв повідомив обох міністрів також про негідну честі офіцера поведінку румунського комиссара полковника Кандіану в Ізмаїльському повіті, який агітував місцевих мешканців проти приєднання до Росії. Для цього полковник обіцяв звільнення від податків на 20 років, примушуючи через місцеву владу підписувати протест проти приєднання повіту до Росії. Припускаючи, що молдавани в цій місцевості дійсно не схильні до приєднання, – М.Ігнат'єв зазначив, що вони складають мізерну меншість по відношенню до словянської частини населення, а також, "що зважаючи на ненависть, яку румунська влада заслужила у населення, його величності зовсім неможливо... відмовити у своєму покровительстві своїм старим підданим, які населяють не румунську країну, а колишній Татарський санджак" [13, с.393]. М.Ігнат'єву також було відомо, що префект Ізмаїлу, за дорученням румунського уряду збирає підписи для плебісциту щодо продовження перебування південнобессарабських повітів під юрисдикцією румунського уряду, про що і було заявлено міністрам.

Події в Південній Бессарабії з антиросійської агітації розгорталися на тлі зовнішньополітичних зусиль Румунії з метою надання їй статусу нейтральної країни, на зразок Швейцарії чи Бельгії. З цією метою міністр І.Кимніпану відправився до Берліну та Парижу, а у Лондоні і Відні з цього питання клопотали, відповідно князь І.Гіка, і Є.Белечану. Румунський дипагент в Петербурзі Я.Гіка був офіційно попереджений Олександром II і О.Горчаковим під час зустрічі з ними 14 (26) січня 1878г., що обговорення Румунією на майбутньому конгресі питання про нейтралітет буде розцінюватися Росією як пряма наруга і не отримає підтримки більшості країн, оскільки Австрія і Німеччина з цього приводу згодні з позицією Росії [2, с.151]. На думку Румунії, колективна європейська гарантія нейтралітету повинна була убезпечити країну від будь-яких порушень територіальної цілісності, але вказані візити в столиці великих держав не принесли румунам бажаного результату.

З точки зору міжнародного права європейські гарантії, забезпечені Паризьким трактатом 1856 р. були припинені війною і оголошенням незалежності Румунії, оскільки колективна гарантія великих держав стосувалася законів прийнятих урядом князівств і затверджених султанським "хатт-і-шерифом". Тому європейські кабінети до закінчення війни і підписання нового договору між великими державами не могли гарантувати Румунії будь-який статус. Колективна європейська гарантія нейтралітету прямо зачіпала інтереси Росії, оскільки російським військам було б закрито шлях до Болгарії.

Генерал М.Ігнат'єв у випадку толерантності румун щодо "бессарабського питання" під час зустрічі мав наміри обговорити для Росії додаткове право проходу військ через Добруджу без дозволу на те Румунії. Такий свого роду "державний сервітут" дозволяв би Росії, в подальшому уникати тих труднощій які вона мала б

при розробці і укладенні російсько-румунської військової конвенції. Виходячи з напруженої обстановки, М.Ігнат'єв не став торкатися цього питання в перший день візиту до Бухаресту. Під час наступної зустрічі М.Ігнат'єв запропонував І.-К.Бретіану, з метою забезпечити в майбутньому Румунію від зазіхань Туреччини і Австро-Угорщини, укласти оборонний союз з Росією, з правом проходження російських військ через князівство. Отримавши підтримку румунського прем'єра відносно укладення такого союзу, М.Ігнат'єв запропонував О.Горчакову підписати подібну конвенцію з Румунією до укладення перемир'я з Портою, оскільки потім великі держави докладуть усі зусилля, щоб віддалити Румунію від Росії. Однак час було втрачено, а згодом це питання не порушувалося і на Берлінському конгресі, згідно рішенням якого Добруджа відійшла до Румунії без усяких обумовленостей. Це було величезним упущенням й недоліком російського МЗСу, в той час як румунська сторона вже змирилася з думкою про визнання права Росії на вільний прохід до Болгарії.

В кінці тривалих зустрічей румунські міністри, демонструючи свою поступливість і бажання мирно вирішити з Росією усі актуальні питання, зі свого боку прохали доручити російському консулу в Ізмаїлі "зробити усе можливе, для того щоб спонукати населення румунської Бессарабії виступити проти інтриг... і відкрито висловити свої симпатії" [2, с.153]. Зокрема М.Когелнічану заявив М.Ігнат'єву про "необхідність заручитись підтримкою єпископа Нижнього Дунаю... Мельхиседека", [2, с.151], який мав авторитет серед населення Південної Бессарабії. Також міністр іноземних справ Румунії збирався видати брошуру, в якій ґрунтуючись на статистичних даних було б видно перевагу отримання Добруджі взамін Бессарабії, яка могла б переконати уряд і парламент в необхідності таких дій. Такий поворот у з'ясуванні "бессарабського питання" давав привід М.Ігнат'єву вважати, що румунські міністри вже готові йти на поступки.

Однак генерал, поряд з цим був здивований ще бажанням князя Кароля бути обраним князем Болгарії. Саме цим і пояснювалося таке прагнення румун залишити у себе фортеці на правому березі Дунаю до виплати Портою контрибуції Румунії. Кароль, за його словами був наляканий дебатами в парламенті і очікував в отау недовіри через поступку Бессарабії. Але за сприятливого вирішення "бессарабського питання" і прихильності великих держав у справі обрання Кароля болгарським правителем, він міг би стати на чолі обох князівств, адже недаремно М.Газенкамф зазначав, що румуни "дивляться на Болгарію, не як на визволяему країну, а як на країну, що захоплюється" [5, с.467]. З'ясувавши під час розмови з правлячою четюю, що вони дійсно не проти зайняти болгарський престол, М.Ігнат'єв вирішив, що буде корисним не розчаровувати румунського правителя щодо цієї ілюзії до вирішення "бессарабського питання" [13, с.397,402].

Тим часом генералу потрібно було поспішати до Адріанополя де головнокомандуючий Дунайської армією вже уклав перемир'я з турками, про що М.Ігнат'єв дізнався від І.-К.Бретіану увечері 21 січня напередодні від'їзду з Бухаресту. Це занепокоїло досвіченого дипломата, який краще великого князя Миколи Миколайовича був ознайомлений з політичною складовою цього важливого моменту європейської історії. За двоє с половиною днів М.Ігнат'єв зміг зробити все що від нього залежало, "щоб призупинити румунський уряд в його небезпечних прагненнях, які ведуть його до розриву з нами" [13, с.377]. У всякому випадку, після розмов з урядовцями, румунські міністри запевняли М.Ігнат'єва в розумній існуючих питань і прагненні їх сумісно вирішити. В той же час жоден з них не прибув на вокзал, щоб проводити царського

уповноваженого, [2, с.153] що було не тільки порушенням дипломатичного етикету, але й поганою ознакою для російсько-румунських відносин. Не маючи часу на детальне листування з канцлером, М.Ігнат'єв доручив російському комісару при румунському уряді М.Оболенському, докладно інформувати Олександра II і його оточення внутрішньополітичне положення в Румунії і ставлення громадськості і політиків до Росії.

Після від'їзду М.Ігнат'єва Бухарест вирував у зв'язку з вимогами Росії поступитися Бессарабією, а барон Д.Стюарт докладав О.Горчакову, що "збудження громадськості і преси сягло апогею" [2, с.153]. На 23 січня (4 лютого) 1878 р., за вимогою Д.Гіки було призначено закриті засідання парламенту, на якому уряд мав надати документи, які б свідчили про румунсько-російські взаємини, які мали місце після поїздки до Лівадії восени 1876 р. Обережний у своїх діях уряд І.-К.Бретіану ніяких документів крім військово-політичної конвенції не підписував, а повернення Бессарабії було предметом джентельменських домовленостей між Росією та Румунією, що врятувало прем'єра від відставки. Після чотириденних дебатів, врахувавши усі за й проти, 26 січня (7 лютого) 1878 р. обидві палати парламенту прийняли резолюцію, в якій йшлося, що Румунія "оголошує про свою рішучість зберегти цілісність території і не допустити відчуження будь-якої частини румунських земель в обмін на територіальну компенсацію чи відшкодування збитків" [2, с.155]. Так домовленості М.Ігнат'єва з румунськими урядовцями руйнувалися на очах.

Румунський дипломатичний агент в Петербурзі Я.Гіка, лише 7 (19) березня 1878 р. вручив О.Горчакову ноту й памятку записку датовані 25 лютого (9 березня) того ж року. Нотою повідомлялося про відмову обміну Південної Бессарабії на Добруджу, а пам'ятна записка містила причини відмови, які базувалися на положеннях Паризького договору 1856 р. Так, зокрема у записці зазначалося, що відновлення кордону Молдавського князівства у 1856 р. і повернення йому територій на лівому березі Дунаю (Південної Бессарабії) мали на меті задовільнити подвійний інтерес європейського суспільного порядку, а саме:

1. Забезпечити свободу судноплавства на річці,... доручивши охороняти її гирла якійсь країні другорядного значення...;

2. Привести румунські князівства завдяки частковій реституції... провінції (Південної Бессарабії – *О.П.*) до здатності виконувати, згідно вимог топографії й економічних необхідностей, покладену на них місію згоди на користь усієї Європи. Вдала трансформація князівств і постійний зростаючий розквіт дунайської торгівлі з 1856 р. свідчать про ефективність положень угод, досягнутих в той час...", – йшлося в памятній записці [7, арк.1-1зв.]. Далі наголошувалося, що з боку румунського уряду, було б необережним нести відповідальність за охорону гирл Дунаю, не маючи в розпорядженні лівого берега ріки. Лише володіння Бессарабією і Дунайською Дельтою могло б консолідувати князівство в отриманні незалежності, забезпечивши тим самим охорону вільного судноплавства на Нижньому Дунаї, – йшлося наприкінці документу [7, арк.2-2зв.].

Якщо аргументи наведені румунським урядом, щодо охорони ріки й використання її, як головної торговельної артерії регіону мали політичний і економічний сенс, то занепад Південної Бессарабії у 1853-1878 рр., румунами до уваги не брався і в якості прикладу не наводився. Документи того часу свідчать про численні посухи у краї, невдалу економічну політику офіційного Бухаресту і як наслідок численну еміграцію з регіону в Запрутську Молдову і Правобережне Подунав'є (Румунія) та в українські та російські губернії. Це наочно свідчить що румунський уряд не надавав відповідного значення цьому

регіону, якщо землевласники й купці обирали для місцепроживання інші райони Румунії. До того ж адміністративна реформа, яка проводилася в князівстві у 1871 р., передбачала укрупнення повітів, і у зв'язку з цим реорганізацію Ізмаїлу з повітового міста у волость, що на думку місцевого купецтва мало негативно позначитися на товаробігові регіону. Зруйновані мости і переправи під час Кримської війни і внаслідок розливу ріки, у 1856-1877 рр. румунською адміністрацією не відновлювалися, що також не сприяло розвитку торгівлі.

Так, у листопаді 1871 р. сто вісімдесят купців Ізмаїльського повіту звернулися до румунського уряду, зазначаючи, що "Ізмаїл при попередньому урядові вважався одним з важливих міст; зараз існуючи...торгівлею зерновим хлібом,... щоденно приходять в занепад; при перетворенні Ізмаїлу у волость, ... все колоніальне населення й інші дрібні міста, ...приєднані до Галацького повіту оберуть інше положення аніж витратити тижнями час для сполучення з Галацом через Ялпузьке й Браїтиське озера" [8, арк.1-13в.]. А оскільки з листопада до квітня шляхи ставали непридатними до пересування, торгівля взагалі завмирала.

Економічний розвиток Південної Бессарабії у складі Румунії відбувався надто повільно. Так, протягом 1856-1872 рр., тобто за 16 років значення Ізмаїлу настільки підупало, що у 1872 р. румунська влада порушила питання про надання йому статусу порто-франко. До цього основною артерією румунської торгівлі на Дунаї було Сулінське русло, натомість Кілійське було остронь товарообігу країни. Виключення Ізмаїлу з румунської економіки обумовлювалося з одного боку тривалим існуванням порто-франко Галацу, а з іншого небажанням розвивати інфраструктуру приєднаних у 1856 р. повітів. Однак жалюгідний стан ізмаїльського порту змусив звернути увагу румунського уряду, який надав йому статус порто-франко на час з 1873 р. по 1890 р. й "одночасно було подаровано право безмитного ввезення в напрямку до нього російських сільськогосподарських виробів через... Табаки і Татарбунари" [9, арк.53в.].

Невтішною для румунського уряду була демографічна ситуація в Південній Бессарабії. З метою збільшення румунського населення в цих повітах бухарестський уряд намагався вживати заходів, які були запізними. Префект Ізмаїлу полковник С.Кандіано у секретному рапорті прем'єр-міністру І.К.Бретіану від 9 (21) лютого 1877 р. наводить статистичні дані щодо етнічного складу Ізмаїлу, як найбільшого міста румунської частини Бессарабії. Так, чисельність міста становила 14700 мешканців, які склалися з 9200 росіян, 3000 євреїв, 1400 (так ! – О.П.) румун, 600 болгар і 500 греків. "Румунським чи російським може називатися Ізмаїл, який природно призваний дати відповідь національним сподіванням, як і цивілізації в решті повіту" – з пафосом писав у рапорті полковник С.Кандіано[20, р.102]. Занепокоєний такою румунською меншістю в етнічній складовій міста, префект пропонував урядові переселити до південно-бессарабських повітів якомога більше румунських переселенців, надавши їм у користування додатково 20-30 десятин землі на родину, або із державного фонду вільну землю із розрахунку 20 десятин[20, р.102]. Такі пропозиції були викликані тим, що незважаючи на румунський закон від 10 (22) червня 1874 р., який давав право румунському переселенцеві отримати в Південній Бессарабії 50 десятин, а державним селянам 30 десятин землі з розстрочкою виплати у 15 років, – таких переселенців було обмаль [9, арк.23зв.].

Дивитися на такі спроби румунського уряду спокійно було неможливо. Проте ще одним великим клопотом для російського уряду була наявність нового погано контрольованого кордону між південнобессарабськими повітами і рештою частини Бессарабії. Маючи водні

артерії в якості природних меж, які дозволяють полегшити контроль за міграцією населення, Росія завжди прагнула мати кордон з Молдавією вздовж річок, – з 1792 р. це був Дністер, а з 1812 р. став Прут.

Наприкінці січня 1878 р. російський консул в Ізмаїлі П.Романенко повідомляв М.Ігнат'єву, що кордон сухоходом між Південною Бессарабією і рештою російської території не являється природною препоною, що дає вагомі, на його думку, дані на користь Росії, оскільки Дунай у якості водного бар'єру набагато легше охороняти, убезпечуючи свою державу від кримінальних елементів. Охорона ж сухоходного кордону є важковиконуємою справою, а сам він слугує соблазном до злочину. Головна небезпека за повідомленням консула П.Романенка полягала у нелегальному проникненні у південнобессарабські повіти усіллякого роду злочинців. До того ж відсутність природної прегради давала можливість швидшому проникненню епідеміологічних хвороб. Також нелегальне постачання революційних видань до Росії, за твердженням Романенка відбувалося саме через "бессарабську демаркаційну лінію" [9, арк.3-4]. Останній аргумент консула – наявність контрабанди, – прямо зачіпав економічні інтереси Росії.

В цей же час в самому Ізмаїлі було досить неспокійно. Слов'янське населення, яке становило більшість не тільки у місті, а й у всіх трьох повітах, з нетерпінням очікувало того часу, коли від'їждана у 1856 р. територія перейде під юрисдикцію Росії. Румунська адміністрація повітів досить чітко усвідомлювала суспільні настрої, але незважаючи на це, розпочала кампанію плебісциту. Для цього, попередньо було вжито деяких заходів.

Префект Ізмаїлу полковник С.Кандіано після заяви румунського парламенту 26 січня (7 лютого) 1878 р. про неможливість втрати Румунією південнобессарабських повітів розповсюдив по місту текст заяви, згідно якої він закликав мешканців Ізмаїльського повіту не вірити чуток щодо приєднання цих повітів до Росії [9, арк.10].

А вже 27 січня (8 лютого) 1878 р. ізмаїльський префект викликав до себе мера міста Іліаді, доручивши йому скликати представників міста для урочистого висловлення ними вдячності румунському урядові, за те, що він відкинув пропозицію російської дипломатії щодо від'їждання південнобессарабських повітів від Румунії.

Наступного дня мер міста повідомив префекта, "що жоден з представників міста не наважується зробити пропонованої префектом заяви, вважаючи для себе негідним робити урочисту заяву в тому, в чому вони ніколи не співчували..." [9, арк.12]. Після чого мер просив префекта прийняти його відставку. Не очікуючи такого повороту, префект С.Кандіано почав докоряти меру за його слабкий вплив на мешканців міста, погрожуючи наприкінці в'язницю тим хто відмовиться від офіційного висловлення вдячності румунському уряду.

Не гаючи часу, ізмаїльський префект за посередництва адвоката Скелетті вже 30 січня (11 лютого) 1878 р. встиг зібрати до 30 підписів під урочистою подякою румунському уряду за вищевказані дії. Однак цей документ, незважаючи на те, що його передрукували усі румунські газети, погоди не робив, а був лише подразником у російсько-румунських відносинах. Російське населення Південної Бессарабії, яке складалося переважно з старовірів і сектантів, і які не користувалися підтримкою офіційної російської влади, виявили неочікувану відданість Росії[9, арк.14]. В той же час префект, не отримавши належної підтримки серед мешканців Ізмаїлу, просив мера не подавати у відставку і не розголошувати інформацію щодо відмови представників міста.

Конфлікт навколо Південної Бессарабії міг з дипломатичної площини перейти у площину військову. У всякому разі, якщо мешканці південнобессарабських повітів у переважній більшості прагнули якомога скорішого

приєднання до Росії, то настрої в Румунії щодо "бессарабського питання" були діаметрально протилежними і цілком войовничими. Так, префект С.Кандіано з метою можливого військового вирішення питання щодо відстоювання Південної Бессарабії вивчав стратегічні пункти, які б дозволили оборонятися від росіян. Але Росія не проводила ніяких інженерних робіт на стратегічних об'єктах, тому на запит прем'єра І.К.Бретіану у лютому 1878 р. стосовно зведення росіянами в Ізмаїлі укріплень полковник відповів негативно. Тим не менш, він просив прем'єра надіслати до Ізмаїлу два батальйони гранічар і лінійний полк. Однак, на такі прохання І.К.Бретіану відповів, що "проекти полковника Кандіано є вкрай войовничими, несвоєчасними і необміркованими" [9, арк.35 зв.].

В той же час князь Кароль, сподіваючись зламати впертість росіян у "бессарабському питанні", підбадьорений енергійними діями парламенту і активністю румунської преси, відправив 25 січня (6 лютого) 1878 р. командуванню Дунайської армії. "Дуже жалкую, – писав Кароль, – що в Петербурзі не прийняли до уваги наше прохання про допущення румунського уповноваженого до участі в укладенні перемир'я, у якості представника союзної воюючої нації. Це ставить мій уряд в досить складне становище перед країною. Приймаючи до міркувань це незаслужене усунення, я наказу приготуватися до зайняття Відіна й Белградчика і утримаю ці фортеці й інші міста дунайського узбережжя у вигляді застави, й надалі до сплати військових витрат і винагород, яку Туреччина має сплатити Румунії" [6, с.14-15].

Про розвиток подій і негативних наслідків, пов'язаних з позицією Румунії М.Ігнат'єв повідомляв канцлеру О.Горчакову, занепокоючись, що декілька турецьких фортець вже зайняті румунськими військами і, що, ймовірно, буде зайнятий ними Відін, який турки очищать при укладенні перемир'я. "Домогання, щоб ці війська могли залишатися в цих фортецях до укладення остаточного миру між Портою і князівствами і до здійсненої сплати грошової винагороди, могло б створити згодом великі труднощі. Не можна було б приступити до облаштування Болгарського князівства, доки фортеці і міста на правому березі Дунаю... залишалися б в руках румун" [13, с.398].

Розуміючи незвичайність і важливість моменту, що склався у російсько-румунських відношеннях, М.Ігнат'єв висловив думку, що зайняття дунайських фортець не було здійснено сумісними зусиллями, а було надано румунським гарнізонам [13, с.398]. Такий розвиток подій, коли колишній союзник, який тільки що звільнився від османського сюзеренітету, висував свої доволі некоректні умови, сильно розчарував військово-політичну верхівку Росії. Полковник М.Газенкампф, відбиваючи думку більшості військових писав, що "румуни вважають себе рівноправною нам воюючою державою. Не тільки бажають на рівних з нами приймати участь в мирних переговорах, але й ще переконані у своєму праві вимагати від Туреччини сплати грошових витрат за своє повстання проти її верховної влади" [5, с.15].

На прохання румунських міністрів сплатити їм контрибуції М.Ігнат'єв відповідав, що Туреччина не має грошових коштів і ймовірно замінить їх виплату земельними поступками чи фінансовими довгостроковими зобов'язаннями. Щоб уникнути непорозумін між Росією і Румунією в подальшому, М.Ігнат'єв запропонував записати в договорі з турками, що князівство має право безпосередньо пред'явити вимоги відносно збитків, і що їхні розміри будуть визначені у взаємній угоді між Румунією і Портою. А Росія, в такому випадку, може прийняти участь в якості третейського судді, якщо сторони не придуть до безпосередньої угоди з цього питання.

Відразу після приїзду М.Ігнат'єва до Адріанополя, уповноважений при Головній квартирі Дунайської армії

румунський полковник Е.Арїон надав генералу записку, яка підтверджувала вимоги румунського уряду відносно сплати контрибуції. М.Ігнат'єв повторив полковнику, сказане раніше міністрам про те, що Росія збирається зробити для князівства, після чого Е.Арїон принижений такими пропозиціями, заявив, що залишає Головну квартиру і від'їжджає до Бухаресту.

"Честолюбиві замисли румун, недобросовісне відношення до нас і запопадливість перед Європою проти нас, незважаючи на союз з Росією і на братство по зброї, скріплене пролитотою кров'ю під Плевною, небажання їх задовільнитися однією Добруджею і гирлами дунайськими" [13, с.401]. привели М.Ігнат'єва до думки офіційно оформити відмову Румунії від запропонованих земель. При цьому передавши Добруджу Болгарії, з наступним зобов'язанням сплачувати румунському урядові, відповідну винагороду під гарантії Росії, що забезпечило б останній на тривалий час роль посередника між Румунією і Болгарією.

Дізнавшись, що Росія планує оформлювати земельну поступку замість грошової контрибуції, полковник Е.Арїон залишився в Адріанополі, висунувши генералу М.Ігнат'єву вимогу про право Румунії вести самостійно переговори з Портою. Внаслідок цих наполягань М.Ігнат'єв змушений був змінити запропоновану ним редакцію статей відносно Румунії і замінити їх висловом: "визнання Портою незалежності князівства і права румун на отримання військової винагороди, розмір якої повинен бути визначений відповідно до безпосередньої угоди між Румунією і Туреччиною" [14, с.50].

Росія могла в такому випадку виступати лише в якості посередника при спорах між сторонами. Усвідомлюючи, невідгідність окремого становища Румунії при переговорах з Портою, і що марнославно грає головну роль у вимогах Румунії щодо контрибуції, М.Ігнат'єв попередньо показав редакцію проектованої статті щодо Румунії полковнику Е.Арїону, з якою останній погодився. Спостерігаючи таке недбале ставлення до питання про контрибуції, М.Ігнат'єв в донесенні канцлеру від 5 (17) лютого 1878 р. повідомляв, що "які б не були поступки, які ми виторгуємо у турок на користь князівств, ми повинні бути переконані заздалегідь, що вони завжди будуть здаватися недостатніми і таким, що не відповідають сподіванням наших теперішніх союзників" [14, с.51]. Надалі таке тлумачення статті, зазвичай, ставило Румунію у невідгідне становище, перед усім з вини самих румун, проте відкидала усілякі претензії Туреччини до румун як до своїх підданих, згідно згадуванню в цій статті про незалежність князівства.

Тим часом румунський уряд енергійно діяв у Відні стосовно лобювання своїх інтересів на Балканах. Румунія змогла переконати офіційний Відень, щоб той в свою чергу вплинув на Порту щодо захисту румунських інтересів при переговорах з Росією. На перший погляд така ситуація нагадувала політичний ералаш, в якому доволі складно розібратися. Ситуація для Росії змінювалася не на краще. Виходило, що країна-союзник (Румунія) звертається до країни, яка дотримувалася дружнього нейтралітету (Австро-Угорщина), щоб та в свою чергу клопотала перед бувшим сюзереном (Туреччина), який має сприяти своєму нещодавньому супротивнику (Румунії) у відстоюванні прав перед тією ж Росією. Так в донесенні від 3(15) лютого 1878 р. М.Ігнат'єв повідомляв О.Горчакову, що Савфет-паша пропонує віддати румунам у якості винагороди Відін, а острів Ада-Кале передати Австро-Угорщині, зривши попередньо однією фортецю [14, с.61].

Оскільки румуни ще тільки добивалися права вести переговори с Портою, яка дивилася на них як на своїх вассалів, крім Австрії клопотати за Румунію було нікому, що явно виходить з контексту пропозицій турецько-

го міністра іноземних справ. Не дивлячись на це канцлер О.Горчаков продовжував вважати Д.Андраші союзником і вірним другом Росії. Такий підхід до справ був явно згубним для російської зовнішньої політики.

Дізнавшись, що австрійські зусилля не приносять бажаних результатів, румунський уряд вирішив діяти інакше. В дипломатичній старанності воно зайшло так далеко, що 3 (15) лютого 1878 р. звернулося до турецького міністра іноземних справ Сервер-паші з вимогою визнати суверенітет Румунії. Однак ця спроба не завершилася успіхом. В Бухаресті сподівалися, що подібне визнання, з боку Порти до закінчення переговорів між Росією і Туреччиною, захистило б Румунію від втрати Бессарабії.

7 (19) лютого 1878 р. товариш міністра іноземних справ М.Гірс поставив до відома М.Ігнат'єва відносно того що "румуні все жалюються, що головнокомандуючий не звертає на них ніякої уваги; не радився з ними щодо перемир'я і не ставить до відома їх навіть про прийняті рішення, що прямо стосується їх..." [15, с.783]. Розмірковуючи над цією проблемою, М.Гірс писав М.Ігнат'єву, що румунам "слід було мати не тільки при головнокомандуючому, але і при вас особливого делегата, для обговорення їхніх інтересів... На них (румун-О.П.) можна було б не звертати великої уваги, якщо б за ними не стояла Європа" [15, с.783].

В той час доки румуни звинувачували росіян, в тому, що їхня країна не представлена на переговорах в Сан-Стефано, саме Росії коштувало великих зусиль переконати Туреччину прийняти статті договору відносно Румунії. В своєму спільному донесенні О.Неїдов і М.Ігнат'єв повідомляли канцлеру, що турки остерігаються вимог з боку румун відносно грошової компенсації. Турецька сторона вбачала в діях Румунії не оголошення війни, а бунт вассала проти свого сюзерена, який не мав ніяких прав на контрибуцію. На противагу цим вимогам Порти виставляла право на компенсацію збитків за захоплені Румунією монастирські володіння, які були власністю Константинопольського і Єрусалимського патріархатів, розташованих в межах Османської імперії [16, с.61].

Одночасно Австро-Угорщина, фіксуючи порушення Росією Будапештських домовленостей почала концентрувати свої війська на кордоні з Румунією, про можливість чого підозрював М.Ігнат'єв, повідомляючи російському консулу в Бухаресті: "Слідкуйте уважно за підступами австрійців, не виказуючи своїм виглядом румунам, що ми підозрюємо ворожість віденського кабінету, й повідомте мені про настрої відносно бессарабського питання..." [15, с.777]. М.Ігнат'єв, який готував проект Сан-Стефанського мирного договору не знав про існування Будапештської конвенції від 3 (15) січня 1877 р., тому створення великої слов'янської держави – Болгарії, те чого так прагнув генерал протягом своєї військової й дипломатичної кар'єри, виявилось порушенням згаданої конвенції [19, с.155]. Канцлеру О.Горчакову не вистачило громадянської мужності визнати до підписання Сан-Стефанського договору, що Росія в Рейхсдатській угоді і Будапештської конвенції зобов'язувалась не просувати свої війська за Балкани, а нейтралітет Австро-Угорщини, і відповідно тил Дунайської армії у війні було забезпечено правом офіційного Відня на окупацію Боснії та Герцеговіни.

12 (24) лютого 1878 р. консул в Бухаресті Д.Стюарт телеграфував М.Ігнат'єву: "Носяться чутки про зосередження австрійських військ поблизу Земліна і Сучави. Румуни зближуються з австрійцями" [15, с.797]. Такі чутки невдовзі підтвердилися даними російської розвідки, за повідомленням якої 200 тис. австрійських військ було мобілізовано на румунському кордоні [10, арк.7зв.]. Барон Д.Стюарт повідомляв також про можливість укладення конвенції між Австро-Угорщиною і Румунією при посеред-

ництві австрійського (Каліче) і румунських дипломатів (І.Гіки та Є.Белечану) [15, с. 797]. Враховуючи поїздку останніх до Відня, це було цілком можливим. Щодо зближення румун з австрійцями, слід зазначити, що таємні домовленості між країнами носили від початку Східної кризи відверто антиросійський характер [21, Р.309].

В той же день, 12 (24) лютого 1878 р. Головна квартира і уповноважені прибули в Сан-Стефано, де розташовувалися головнокомандуючий зі своїм штабом, і вповноважений М.Ігнат'єв зі своєю дипломатичною канцелярією. Протягом усіх переговорів Туреччина намагалась порушити питання про монастирські і церковні маєтності Константинопольського і Єрусалимського патріархатів, вимагаючи включити його окремою статтею в договір [1, арк.1-5]. М.Ігнат'єв доклав чималих зусиль, щоби уникнути появи такої статті, однак Порти не зумівши наполягти на своїй думці, прислала офіційну ноту, в якій вимагала збереження за православними общинами Туреччини прав на нерухомість, що знаходилась в юрисдикції вказаних патріархатів.

13 (25) лютого 1878 р. уповноважені Росії і Туреччини – М.Ігнат'єв і Савфет-паша поставили свої підписи під статтями про Румунію, [16, с.39]. відносно кордонів Болгарії і Сербії турецький міністр не мав вказівок, тому переговори були призупинені. Однак у Порти не було часу на роздуми оскільки Росія прямо заявила, що мир повинен бути підписаним не пізніше 19 лютого (2 березня) 1878 р. – дня коли Олександр II зійшов на престол.

17 (29) лютого 1878 р. Туреччина підняла перед М.Ігнат'євим питання про нейтралітет Румунії, Болгарії, Сербії і Чорногорії й запропонувала свою допомогу щодо владнання питання про монастирські володіння в Румунії. Проте, нейтралізація балканських держав, включаючи Румунію, протирічила планам царського уряду, яке не могло добровільно залишити себе підтримки в цьому регіоні.

Надвечір 18 лютого (1 березня) 1878 р. уповноважені Росії і Туреччини підписали протокол, за яким Порти зобов'язувалась компенсувати Росії усі збитки, яких остання зазнала під час війни. Офіційне підписання Сан-Стефанського мирного договору відбулося 19 лютого (2 березня) 1878 р., о шестій годині вечора. В Москві і Петербурзі було дано салют з цього приводу.

24 лютого (7 березня) турецький султан і 4(16) березня російський імператор ратифікували договір, а 5(17) березня відбувся розмін ратифікаціями. Таким чином, згідно норм міжнародного права Сан-Стефанський мирний договір набув юридичної сили і ставав обов'язковим для виконання його підписантами.

За Сан-Стефанським договором передбачалося територіальне розширення Румунії, як винагорода за участь у війні і дозвіл на прохід російського війська на Балкани, що було зафіксовано в усних домовленостях у Лівадії у вересні 1876р., але це мало відбутися в рамках вирішення "бессарабського питання. Практичне вирішення даної проблеми виглядало наступним чином, що було зафіксовано в пункті а) статті XIX. Порти передавала Росії район Північної Добруджі (Тульчинський санджак), "... а рівно острова Дельти і Зміїний островів. Не бажаючи приєднати собі означеної території і островів Дельти, Росія надає собі право помінати їх на відчужену від неї трактатом 1856 року частину Бессарабії, яка обмежується з півдня руслом Кілійського рукава й гирлом Старого-Стамбула" [19, с.164]. Хоча прямо з тексту не випливало, що Північна Добруджа й дельта Дунаю разом з о.Зміїним переходять у межі румунської держави, смисл подальшого матеріалу, де йшлося про розподіл вод і рибальства російсько-румунською комісією вказував на це. Також стаття VI, яка регламентувала статус і кордони Болгарського князівства побічно свідчила про перехід Північної Добруджі

до Румунії. Зокрема, там йшлося, що болгарський "кордон покине морський берег поблизу Мангалії, направиться до південних меж Тульчинського санджаку і примкне до Дунаю вище Рассова" [19, с.164]. Отже, по викладенню і формулюванню цих статей видно, що територіальне збільшення Румунії і повернення Південної Бессарабії не було каменем спотикання між Росією і великими державами, оскільки цій проблемі не було присвячено окремої статті. Основне місце в договорі було приділено статусу Сербії, Чорногорії й Болгарії.

В той же час, російський уряд приділяв "бессарабському питанню" особливу увагу. Дотримуючися думки, що відторгнення частини Бессарабії було здійснено Великою Британією й Австрією з метою підризу престижу Росії в очах південного слов'янства, Олександр II вважав вкрай важливим "...знищити це нагадування про нещасні часи". "Повернення цього шматка землі... для Росії є питання її гідності", – повідомляв О.Горчаков М.Ігнат'єву. Хоча з геополітичної, економічної й стратегічної точок зору Росії, доцільніше було б дбати, в даному випадку не про незалежність Сербії, Чорногорії, Румунії й автономію Болгарії, а про повернення усієї Дельти Дунаю й о.Зміїний, якими вона володіла у 1829-1856 рр. Зрозуміло, що Австро-Угорщина, яка прагнула контролювати Дунай, не погодилася б з таким вирішенням "бессарабського питання". Але максимально на свою користь можна було б його вирішити, залишивши Румунії для судноплавства тільки Георгіївське русло.

Проте, Росія піклувалася й про незалежність балканських народів. Так, стаття V договору повністю присвячувалася Румунії. Порту визнавала незалежність Румунії, яка до того ж мала право на винагороду (як воююча сторона), що ставило її практично на один щабель з Росією. Румунські піддані, до укладення безпосереднього договору між Туреччиною і Румунією мали користуватися усіма правами підданих інших європейських держав.

Згідно статей мирного договору, а також додатків до нього Румунія отримувала наступні здобутки:

1. визнання незалежності князівства;
2. переваги на користь румунських підданих в Туреччині;
3. Порту зобов'язувалась до зриття усіх дунайських фортець;
4. турецьким військовим суднам заборонялось з'являтися у водах Румунії;
5. Порту була зобов'язана безпосередньо вести переговори з князівством для укладення договору і для вирішення питання щодо військовополонених;
6. отримувала право вимагати грошову винагороду, розмір і умови якого мади бути визначені угодою між обома сторонами.

Однак Румунія не дуже раділа такому придбанню, оскільки як йшлося вище, вона надавала перевагу грошовій компенсації перед територіальними змінами. В свою чергу, М.Ігнат'єв не дуже зважав на вимоги румунської сторони, виходячи з того, що нещодавній васал

Порти не повинен був так себе поводити по відношенню до свого визволителя – Росії. Стосовно Добруджі М.Ігнат'єв не полишав надії, що російська дипломатія зможе вигідно обміняти її на Південну Бессарабію, залишивши при цьому стратегічно важливу Дельту Дунаю.

28 лютого (11 березня) 1878 р. М.Ігнат'єв відправив Д.Стюарту листа, додавши копію прелімінарного договору [17, с.60-61]. Він прояснює існуючі проблеми між Росією і Румунією. Так, Румунія виходила з війни змінена якісно і кількісно. Навіть ревізія на Берлінському конгресі сан-стефанських положень майже не затркнула Румунію. Але вже в період між цими двома мирними договорами починали збуватися прогнози О.Нелідова, про неспильність Румунії до Росії. Не задовільнившись рішеннями Сан-Стефанського договору, Румунія знов апелювала до Німеччини й Австро-Угорщини. На цей раз вона була обурена змістом ст.VIII, згідно якої Росія мала право проходження військ через Добруджу для повернення Дунайської армії з Болгарії. Відстояти таке право коштувало царській дипломатії чималих зусиль.

М.Ігнат'єв очікуючи більш вигідних для Росії і південного слов'янства наслідків Сан-Стефанського мирного договору був розчарований тим, що всі завоювання російської армії і дипломатії слід було захищати за ново Берлінському конгресі. У зв'язку з цим його колега по дипломатичній службі Ю.Карцов, ставив риторичне запитання, – чому М.Ігнат'єв пішов на укладення Сан-Стефанського мирного договору – "акту, який у кращому випадку, був ударом батога у повітрі" [18, с.10]. Для М.Ігнат'єва, з боку співвітчизників очікувати більш дошкульної оцінки було важко.

Старання Росії змінити геополітичну конфігурацію на Балканах, яка до того ж була визначена наперед будапештською секретною угодою з Австро-Угорщиною в січні 1877 р., показали політичну недалекоглядність горчаковської дипломатії, що було оплачено ціною тисяч життів, виснаженням казни і втратою позицій Росії в цьому регіоні.

1. АЗПР(Архів зовнішньої політики Російської імперії)-Ф.151. – Оп. 482. – Спр.2778. 2. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. Документы и материалы. – М., 1996. 3. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Т.8 (16) – М., 1995. 4. Восточный вопрос во внешней политике России. – М., 1978. 5. Газеткамф М. Мой дневник на войне 1877-78 годов // Вестник Европы. – 1905. – №2. 6. Газеткамф М. Мой дневник на войне 1877-78 годов // Вестник Европы. – 1905. – №5. 7. ДА РФ (Державний архів Російської Федерації)- Ф.730. – Оп.1. – Спр.1280. 8. ДА РФ – Ф.730. – Оп.1. – Спр.1043. 9. ДА РФ. – Ф.730. – Оп.1. – Спр.1047. 10. ДА РФ – Ф.730. – Оп.1. – Спр.1048. 11. Дневник Д.А.Милютин. Т.2. – М. 1949. 12. Дневник Д.А.Милютин. Т.3. – М. 1950. 13. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №2. 14. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №4. 15. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №6. 16. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №7. 17. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – № 10. 18. Карцов Ю.С. За кулисами дипломатии. // Русский старина. – 1908. – Т.135. 19. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М., 1952. 20. Ciachâr N. Marile puteri și România (1856-1947). – Buc., 1996. 21. Lungu C.M. Relațiile Române-Austro-Ungare. – Buc., 2002.

Надійшла до редколегії 15.04.09

I. Моргунова, асп.

ДМИТРО МЕНЬШОВ – РОСІЙСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ІСТОРИК

Стаття присвячена Дмитру Меньшову – батьку Н. Полонської-Василенко. Висвітлено його діяльність в історичних дослідженнях і архівній науці. Розглянуто вплив Дмитра Петровича на дочку у формуванні її світогляду і наукових інтересів.

The article is devoted D. Menshov – the father of N. Polonska-Vasylenko. His activities there pointed out in historical researches and archive science. The point of Menshov's influence on his daughter in forming her outlook and the scientific interest was observed.

Дмитро Меньшов – батько визначної дослідниці, історика Наталії Полонської-Василенко (1884–1973 рр.). Діяльність Дмитра Петровича як військового історика, археолога і науковця довгий час спеціально не досліджувалася, тому висвітлена у незначній кількості праць.

Окремі згадки про його життя і діяльність містяться у роботах І. Верби, К. Климової В. Ульяновського, [1, с. 38-39; 2, с. 234; 9, с. УІІІ, XXІІ].

Д. Меньшов все життя, починаючи із юнацьких років, захоплювався історичною наукою. Він мав дружні відно-